

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
педагогічний факультет
кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

_____ Урсу Н. О.
«___» _____ 2019 р.

Дипломна робота
магістра

з теми: **«СУЧАСНИЙ МОНУМЕНТАЛЬНИЙ РОЗПИС:
ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ»**

Виконала:
студентка 2 курсу, ОМх1-М18 групи
Спеціальність: 014 Середня освіта
(Образотворче мистецтво)
Шкурко Ірина Володимирівна

Керівник:
Урсу Н. О., доктор
мистецтвознавства, професор

Рецензент:
Шульц Н. А., кандидат
мистецтвознавства, ст. викладач

Кам'янець-Подільський – 2019 року

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОГО РОЗПИСУ	8
1.1. Історіографія і джерельна база дослідження	8
1.2. Настінний розпис первісного мистецтва та історія його становлення. Особливості монументального розпису X-XIV ст.	13
1.3. Період розвитку монументального розпису у XV-XX ст.	30
РОЗДІЛ 2. ТРАДИЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО РОЗПИСУ	37
2.1. Сюжетно-тематичні композиції монументального живопису	37
2.2. Технологічні особливості та матеріали: силікатні «керамічні» та термофосфатні фарби. Укріплюючі складові шарів фарби та модифікація ґрунтів стінопису	40
2.3. Технічні особливості виконання декоративної штукатурки – сграффіто	47
РОЗДІЛ 3. РОЗКВІТ ТА НОВАЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО РОЗПИСУ XIX-XXI ст.	56
3.1. Монументальний розпис як сучасний засіб декорування споруд суспільного призначення та приватних будинків	56
3.2. Техніка та технологія монументального розпису у сучасному міському середовищі	64
3.3. Творчі вирішення та ідеї у діяльності художників-монументалістів XX-XXI ст.	69
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження

Монументальне мистецтво, як відомо, є одним із видів образотворчого мистецтва, і належить до найдавніших проявів людської творчості. Його художню сутність визначає звернення до великої колективної аудиторії, засоби художньої виразності спрямовані на втілення провідних соціально-політичних, релігійних і філософських ідей та сильних емоцій, що зумовлює велике громадське значення монументальних творів. Монументальне мистецтво, часто тісно пов'язане з державною ідеологією, є свого роду образною моделлю світу, яким його уявляє той чи інший суспільний лад.

Монументальний живопис бере свій початок ще за часів первісно-общинного ладу, та супроводжує нас на протязі багатьох століть і до сьогодні. На сучасному етапі розвитку, монументальні розписи набули неабиякої популярності. Настінні розписи використовують для оздоблення приватних будинків та будівель суспільного призначення, як у інтер'єрах, так і у екстер'єрах. Наявність монументальних розписів на стінах звичайних жилих будинків у міському одноманітному середовищі має сильний вплив на свідомість людини, її сприйняття навколишнього, настроїв, психологічний стан.

Не дивлячись на популярність практичної діяльності художників-монументалістів сьогодення, у даний період часу тема є не достатньо дослідженою.

Мета дослідження полягає у виявленні і розкритті художніх та історико-культурних особливостей муралів на основі дослідження монументального мистецтва, особливостей традиційного та новаційного монументального живопису у міському середовищі.

Об'єкт дослідження: монументальні розписи у контексті історії розвитку монументального мистецтва на протязі різних історичних періодів від витоків – до сьогодення.

Предмет дослідження: традиції та новації у сюжетно-тематичних композиціях, технології та матеріалах, а також художньо-стильових особливостях у монументальних розписах на протязі історії їх становлення.

Завдання дослідження:

1. Дослідити історію становлення монументальних розписів у суспільстві, їх призначення, особливості та способи виконання.
2. Висвітлити характер історико-культурних процесів, на ґрунті яких розвивалося монументальне мистецтво.
3. На конкретному фактологічному матеріалі показати особливості монументального мистецтва на різних етапах його розвитку.
4. Висвітлити творчі доробки сучасних художників-монументалістів, розвиток та удосконалення традиційних технік, а також новітні технології виконання монументального мистецтва.
5. Визначити оптимальні шляхи для подальшого розвитку монументального мистецтва у сучасному суспільстві.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використані загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу; аналітичний, представлений аналізом літературних джерел; метод порівняльного аналізу, сучасних майстрів монументального розпису. До спеціальних методів належать статистичний метод та метод роботи з першоджерелами.

Наукова новизна полягає в тому, що робиться спроба комплексно, всебічно проаналізувати вітчизняний художній досвід у сфері вивчення монументального розпису на базі синтезу наявних у вітчизняній науковій літературі різнопланових, різноаспектних характеристик цього мистецтва. При цьому увага звертається на витоки живописних концепцій монументального мистецтва, світоглядні, загальнокультурні чинники. Процес формування та еволюції творчості українських митців-монументалістів

розглядається як органічний синтез європейської мистецької традиції, а також традицій власної національної культури.

Практичне значення роботи. Результати цього дослідження сприятимуть поглибленому вивченню теоретичних розробок українського монументального мистецтва. Матеріали роботи можуть бути використані у викладанні навчальних предметів, пов'язаних із мистецтвом, естетикою, теорією та історією української культури. Теоретико-методологічний матеріал дипломної матиме певне значення для естетики та мистецтвознавства в процесі вивчення історії стилів, світоглядних парадигм, які зумовили змістовні та формальні особливості генези та подальшого розвитку монументального розпису ХХ-ХХІ століть.

Апробація результатів роботи проходила у вигляді доповідей на звітних наукових конференціях студентів та магістрантів за підсумками наукової роботи 2018-2019 років.

Структура та обсяг роботи зумовлені метою і завданнями дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел (91 позиція) та додатків. Повний обсяг роботи становить 79 сторінок.

ВИСНОВКИ

Підчас дослідження історії та проблематики монументального мистецтва були виконанні наступні завдання:

1. Досліджено історію становлення монументальних розписів у суспільстві, їх призначення, особливості та способи виконання.
2. Висвітлено характер історико-культурних процесів, на ґрунті яких розвивалося монументальне мистецтво.
3. На конкретному фактологічному матеріалі показано особливості монументального мистецтва на різних етапах його розвитку.
4. Висвітлено творчі доробки сучасних художників-монументалістів, розвиток та удосконалення традиційних технік, а також новітні технології виконання монументального мистецтва.
5. Визначено оптимальні шляхи для подальшого розвитку монументального мистецтва у сучасному суспільстві.

На основі виконаних завдань було підведено підсумки, за результатами яких можна із впевненістю сказати, що монументальне мистецтво є невід'ємною частиною урбаністичного середовища людського суспільства. З давніх часів і до сьогодні, монументальне мистецтво супроводжує людське суспільство на усіх етапах його існування, розвивається у ногу з часом, відповідає тенденціям та потребам певних історичних періодів.

Відтак, у період первісного суспільства, монументальний живопис мав примітивний характер: примітивізм у зображуваних малюнках, скудність у використанні матеріалів для настінного живопису, відсутність філософського підґрунтя у зображуваному.

Зі зміною епохи, суспільних потреб та правил еволюціонувало і монументальне мистецтво. Так, у епоху середньовіччя, настінні розписи були більш майстерними, почали використовувати різноманітні фарби та ґрунти для створення настінних розписів. Для їх створення почав використовуватись

дизайн. Від примітивного зображення людей та тварин, суспільство перейшло до створення орнаментів, сюжетно-тематичних композицій, тощо.

В Україні мистецтво в міському просторі отримало власний, специфічний вектор розвитку, зумовлений, з одного боку, наслідками соцреалістичного минулого (що особливо помітно в 1990-х рр.), а з іншого – прагненням інтегрувати у світовий художній контекст і наслідувати західні тенденції (2000-і рр.). Після розпаду СРСР та здобуття Україною державної Незалежності, монументальна пропаганда була в значній мірі зосереджена на необхідності утвердження національної ідентичності. З'явилися численні пам'ятники видатним особистостям і трагічним історичним подіям, які за інерцією наслідували естетичні канони тоталітарної доби.

Лише в 2000-х рр. простежується перехід до більш камерного трактування монументальних творів, актуалізуються впливи західних художніх тенденцій, підтвержені появою раніше не властивих вітчизняному мистецькому середовищу форм та способів художньої репрезентації. Найпомітніші вони в Києві, як центральному мистецькому осередку, де відбувається поживлення інтересу художників і новостворених культурних інституцій до сучасного мистецтва в міському просторі. До числа перших, котрі почали працювати в цьому напрямку відносимо мистецькі угруповання «Р.Е.П.», «FGE» художників О. Чепелик, В. Сидоренко, Ж. Кадирову та ін. В останні роки сучасні урбаністичні арт-практики в Україні динамічно розвиваються, утворюють нові образотворчі моделі та формують своєрідну платформу для подальшого розвитку.

Досліджені моделі урбаністичних художніх практик, їх вплив на формування міського середовища та культурно-мистецьке значення дали підстави стверджувати, що мистецтво у міському просторі сформувалось в окреме, повноцінне художнє явище, яке потребувало певного узагальнення і теоретичного осмислення. Комплексне наукове опрацювання проблеми було неможливим без використання досвіду художників, архітекторів і теоретиків,

де нові мистецькі форми виразу стали органічним та невід'ємним елементом повсякденного життя сучасного міста.

Сучасне мистецтво творить нові та увиразнює наявні культурно-символічні образи міста, відіграє важливу роль у створенні ефекту автентичності урбаністичного простору, підсилює його культурний та історичний сенс, є ефективним засобом актуалізації культурної пам'яті.

Процеси розвитку традиційних і новітніх мистецьких форм в урбаністичних просторах України виявляють низку невирішених проблем. Серед них – помітні залишки радянської естетики в монументальних пам'ятниках та їх суперечлива художня цінність; відсутність чітких та усталених процедур, що регламентують появу тих чи інших мистецьких форм у публічному просторі міст; образно-символічне перевантаження середовища та однотипність об'єктів тощо. Для розвитку сучасних арт-практик в міському просторі, важливою є, насамперед, їх програмна підтримка на державному рівні, розуміння та популяризація альтернативних художніх рішень на рівні міських адміністрацій, надання професійним художникам можливості вільного вияву своєї мистецької позиції в публічному просторі.

Саме такий підхід засвідчить появу нового етапу в розвитку урбаністичних артпрактик, прогресивні зрушення в процесах інтеграції у європейський культурномистецький простір. Динаміка, яку простежуємо в останні роки дає підстави прогнозувати, що практика використання як традиційних, так і новітніх мистецьких форм в публічному міському просторі активно розвиватиметься.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрович В. Українське малярство XIII-XV ст. «Студії з історії українського мистецтва». Львів, 1995. 198 с.
2. Александрович В. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. Історія української культури у п'яти томах. Том 1 «Українська культура XIII – першої половини XVII століть». Київ : «Наукова думка», 2001. С. 908-909.
3. Александрович В. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. Історія української культури у п'яти томах. Том 2 «Українська культура XIII – першої половини XVII століть». Київ, 2001. С. 905-911.
4. Алексеева В. В. Что такое искусство? Москва : Советский художник, 1979. С. 34.
5. Алпатов М. В. Искусство. Москва : Просвещение, 1969. С. 28-30.
6. Алпатов М. В. Этюды по истории западноевропейского искусства. Москва : Искусство, 1939. С. 4-9.
7. Афанасьев В. А. Українське радянське мистецтво 1956-1965 років. Київ : Мистецтво, 1966. 82 с.
8. Баженов Л.В. Здружені історією Поділля. Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Хмельницький : Поділля, 1997. С. 15-20.
9. Базазьянц С. Украинские монументалисты: от количества к качеству. Декоративное искусство СССР. 1978. С. 14-23.
10. Базазьянц С. Художник и среда социалистических городов. Декоративное искусство СССР. 1976. С. 11-16.
11. Базазьянц С.Б. Художник, пространство, среда. Монументальное искусство и его роль в формировании духовно-материального окружения человека. Художник и город. Москва : Советский Художник, 1983. 240 с.
12. Валериус С.С. Монументальная живопись. Современные проблемы. Москва : Искусство, 1979. 87 с.

13. Веймарн Б. В., Коровкевич С.В., Лебедев П. И. История советского искусства. Москва : Искусство, 1968. С. 12-16.
14. Владич Л., Портнов Г. Изобразительное искусство Украинской ССР. Москва : Советский художник, 1957. 316 с.
15. Голынкин-Вольфсон, Д. Стрит-арт: теория и практика обживания уличной среды [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://moscowartmagazine.com/issue/16/article/225>. Назва з екрану.
16. Горянская ротонда – древнейшая святыня Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа : <https://vokrugsveta.ua/sights/goryanskaya-rotonda-starejshaya-svyatynya-ukrainy-03-02-2017>. Назва з екрану.
17. Грабарь И. Э., Кеменов В. С. История русского искусства. Москва : Издательство академии наук СССР, 1953. 289 с.
18. Грималюк Р. Вітражі Львова кінця ХІХ – початку ХХ ст. Львів, 2004. 240 с.
19. Грицюк К. Муралі : новий підхід до старого мистецтва [Електронний ресурс]. Режим доступа : http://uk.theoutlook.com.ua/article/50_56/murali-novij-p%D1%96dx%D1%96d-dostarogo-mistetstva.html. Назва з екрану.
20. Гусева А. Л. Стрит-арт и спальные районы современного города. Эстетика стрит-арта. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, 2018. С. 66-71.
21. Данилова И. Е. Итальянская монументальная живопись. Раннее Возрождение. Москва : Искусство, 1970. 300 с.
22. Дев'ятнадцять стінописів Львова, які варто побачити [Електронний ресурс]. Режим доступа : <http://lviv1256.com/lists/19-stinopysiv-lvova-yaki-varto-pobachyty-foto/>. Назва з екрану.
23. Дело о Бакотском «монастырище». 1899. С. 107-108.
24. Дмитриева Н. Станковизм и монументальность в современном изобразительном искусстве. 1962. С. 5-27.

25. Дьяченко Н. В. Отрицание и преемственность в развитии культуры. Харьков : Основа, 1992. 169 с.
26. Еврейские местечки Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://myshtetl.org/khmelnitskaja/minkovcy.html>. Назва з екрану.
27. Елена Крушинская. Деревянные храмы [Электронный ресурс]. Режим доступа : https://fraza.ua/interview/164372elena_krushinskaja_kazhdyj_god_ukraina_terjaet_3_4_unikalnyh_derevjannyh_hrama_za_ih_varvarskie_rekonstruktsii_i_dazhe_unichtozhenie_nikto_ne_pones_otvetstvennosti. Назва з екрану.
28. Елинек Ян. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага : Артия, 1983. 558 с.
29. Єпіхіна Д. Техніка та технологія монументального розпису у сучасному міському середовищі. 2015. С. 54-61.
30. Житла і стоянки первісної людини [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://ua-referat.com/Житла_і_стоянки_первісної_людини. Назва з екрану.
31. Жишкович В. Монументальне малярство України другої половини XIII-XVI ст. Народознавчі Зошити. 2016. С. 1018-1029.
32. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1988. 160 с.
33. Зайцев А.С. Наука о цвете и живопись. Москва : Искусство, 1986. 158 с.
34. Иск по поводу бакотских пещер. 1899. С. 115.
35. Искусство первобытного общества [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://iskusstvu.ru/electronnoe_uchebnoe_posobie/1_1_iskusstvo_pervobytnogo_obwestva.html. Назва з екрану.
36. Інститут археології НАН України. Фонд Д.М. Щербаківського. Щоденник Данила Щербаківського. «Експерсія на Поділля й Волинь 24 липня – 10 вересня 1926 року». С. 73-80.

37. Історія вітражного мистецтва [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://pozashkillya.ostriv.in.ua/publication/code-41A6339A09497/list-262C43C3F27>. Назва з екрану.
38. Картини на стінах: наймасштабніші мурали Києва [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://100realty.ua/uk/articles/42164>. Назва з екрану.
39. Кастере Н. Комиссия спелеологии и карстоведения Московского центра Русского географического общества. Москва, 1974. 178 с.
40. Киплик Д.И. Техника живописи. Часть V. Монументальная живопись. Москва : Государственное издательство, 1939. 172 с.
41. Кирилловская церковь [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://otdyhaem.com.ua/kievskaja/kiev/kirillovskaja-cerkov.html>. Назва з екрану.
42. Кирсанова, Е. А. Социально-философский анализ концепций стрит-арта : генезис и подходы к определению феномена. Вестник Томского государственного университета. 2017. С. 121-129.
43. Комаров А. А. Технология материалов стенописи. Москва : Изобразительное искусство, 1993. 347 с.
44. Котляр Е. Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. Харків : Харківський художньо-промисловий інститут, 1999. С. 56-57.
45. Котляр Е. Вырванные еврейские страницы : по следам изданий по иудаике Владимира Гагенмейстера. Минск : Европейский гуманитарный университет, 2012. С. 64-81.
46. Котляр Е. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века : судьба и следы художественного наследия. Харків : Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 2009. С. 113-133.
47. Котляр Е. Иудаика в полевых исследованиях Данилы Щербаковского. Харків : Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 2003. С. 156-164.
48. Котляр Є. Павло Миколайович Жолтовський як дослідник юдаїки та єврейського сакрального мистецтва. Луцьк, 2010. С. 160-169.

49. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Минск, 1994. 608 с.
50. Левицька Є. Археологічний звіт. Розкопи культової єврейської пам'ятки XVIII ст. у м. Михалполі на Поділлі. 1930. 4 с.
51. Лифшиц Ю. История евреев на Украине и в Белоруссии: Экспедиции. Памятники. Находки. Санкт-Петербург, 1994. С. 152-158.
52. Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. Київ, 1966. 342 с.
53. Лукин В. Традиционное еврейское искусство глазами украинских краеведов. Минск : Дом еврейской книги, 2003. С. 72-84.
54. Митрофанов К. М. Современная монументально-декоративная керамика. Москва : Искусство, 1967. 180 с.
55. Михайло Бойчук. Монументально розстріляні [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2498413-mihajlo-bojczuk-monumentalno-rozstrilani-iii.html>. Назва з екрану.
56. Монументальний живопис по-сучасному : мурали Києва, що надихають [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://universe.zp.ua/?p=16367>
57. Мурали Києва. Монументальний живопис на варті міської різноманітності [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://ua.news/ua/murali-kiyeva-monumen-talnij-zhivopis-na-vartimiskoyi-riznomanitnosti/>. Назва з екрану.
58. Назарук О. До Бакоти. Вражіння від подорожі до українських Помпеїв. Кам'янець-Подільський : Стрілець, 1919. 32 с.
59. Панчук. В. Бакота и освящение пещерной церкви в бывшем здесь скальном монастыре. 1893. С. 631-649.
60. Печера Ласко [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Печера_Ласко. Назва з екрану.
61. Пиликин Д. Г. Терминология уличного искусства. Опыт словарных дефиниций. Эстетика стрит-арта. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, 2018. 95 с.

62. Побожій С. «Жупани». Справа № 1029 про процес над харківськими мистецтвознавцями. Київ, 1999. С. 17-31.
63. Потелич – пам’ятки архітектури [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://ukrainaincognita.com/ru/derevyannye-khramy-ukrayny/potelych>. Назва з екрану.
64. Пшонівський О. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией Священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. 996 с.
65. Роспись храмов, фрески [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ukoHa.ru/article/wall/>. Назва з екрану.
66. Ротенберг Е. И. Западно-европейское искусство XVII века. Москва : Искусство, 1971. 318 с.
67. Самутина Н., Запорожец О., Кобыща В. Не только Бэнкси : стрит-арт в контексте современной городской культуры. 2012. С. 221-244.
68. Самчиківський розпис – традиція, яку треба зберегти [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://rukotvory.com.ua/info/samchykivskyj-gozpys-tradycija-jaku-treba-zberehty/>. Назва з екрану.
69. Свирин А. Древнерусская живопись. Москва, 1963. 263 с.
70. Сецинский Е.И. Бакота – древняя столица Понизья. 1889. С. 1130-1241.
71. Сецинский Е.И. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище. 1891. С. 638-648.
72. Сецинский Е.И. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году. 1892. С. 706-708.
73. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії. Кам’янець-Подільський, 2004. 130 с.
74. Скакандій В. Василь Скакандій (графіка, живопис, акварель, монументальне мистецтво). Ужгород : Ліра, 2008. 142 с.
75. Смирнова И. А. Монументальная живопись итальянского Возрождения. Москва : Изобразительное искусство, 1988. 512 с.

76. Соколюк Л. Д. Бойчукізм і проблема стилю в українському мистецтві першої третини ХХ століття. 1993. 48 с.
77. Софія спасенная [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://nv.ua/ukraine/events/sofija-spasennaja-kak-drevnejshij-khram-ukrainy-edva-ne-pohib-ot-sovetskikh-vlastej-spetssluzhb-i-vremeni-2514500.html>. Назва з екрану.
78. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства/ Москва : Искусство, 1985. 292 с.
79. Стрит-арт в Україні, вандалізм та авторське право на графіті: художник Віталій Dilk Грех про вуличне мистецтво [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://chernozem.info/journal/strit-art-v-ukrayini/>. Назва з екрану.
80. Суровська О. Мурали чи декор [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/muraly-mystetstvo-chy-dekor.html>. Назва з екрану.
81. Сучасний вуличний стінопис у містах України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.wikiwand.com/uk/Стінопис>. Назва з екрану.
82. Толстой В. П. Советская монументальная живопись. Москва : Искусство, 1958. 302 с.
83. Фролов Б.А. Палеолитическое искусство и мифология. У истоков творчества (Первобытное искусство). Новосибирск : Наука, 1978. С. 106-115.
84. Фролов Б.А. Первобытная графика Европы. Москва : Наука, 1992. 200 с.
85. Чернявський В. Г. Художні засоби при створенні творчої концепції інтер'єрів громадських будівель соціальної сфери. Проблеми розвитку міського середовища. 2012. С. 54-61.
86. Швидковский О. Искусство взаимодействия. Синтез искусств и архитектура общественных зданий. Москва : Советский художник, 1974. С. 7-32.
87. Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. Вильна, 1887. 6 с.

88. Brighenti, A. M. At the wall: graffiti writers, urban territoriality, and the public domain. *Space and Culture*. 2010. P. 315-332.
89. Lohman, J. *The Walls Speak: Murals and Memory in Urban Philadelphia*. Philadelphia : University of Pennsylvania, 2001. 305 p.
90. Lombard, K.-J. Art crimes: the governance of hip hop graffiti. *Journal for Cultural Research*, 2012. P. 255-278.
91. Waclawek, A. *Graffiti and Street Art*. London : Thames Hudson, 2011. P. 17.